

Lucyna Kudła

Powstanie i działalność Polskiego Muzeum Szkolnego we Lwowie (1903–1914)

Polskie Muzeum Szkolne we Lwowie powstało w 1903 roku z inicjatywy Walnego Zgromadzenia Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych. Idea utworzenia takiej instytucji miała jednak zdecydowanie starsze korzenie. Już w XVII w. pomysł powołania Musaeum Polonicum zgłosił jeden z członków Komisji Edukacji Narodowej, Michał Mniszech. Wprawdzie do realizacji projektu nie doszło, ale zamierzenie przetrwało. Muzea szkolne zaczęły powstawać w Europie w poł. XIX wieku (Anglia, Francja, Niemcy), a pierwsza tego typu placówka założona została w Stuttgarcie (1841) i stała się wzorem dla innych. Do roku 1907 powstało na świecie 68 muzeów szkolnych. Wzory europejskie znalazły naśladowców na ziemiach polskich, gdzie po wielu perturbacjach udało się stworzyć Polskie Muzeum Szkolne we Lwowie (1903), a następnie Muzeum Macierzy Szkolnej w Warszawie (1905)¹.

Autorem koncepcji utworzenia muzeum szkolnego w zaborze austriackim był Mieczysław Baranowski. Jednak szczególnym propagatorem idei tej instytucji został Antoni Karbowski, który starał się upowszechnić pomysł na łamach *Muzeum*, czasopisma pedagogicznego wydawanego od 1885 r. przez Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych. Plany A. Karbowskiego spotkały się z przychylnym przyjęciem, ale na realizację pomysłu przyszło czekać kilkanaście lat. Pierwszym krokiem do utworzenia muzeum miała być organizacja wystawy szkolnej upamiętniającej 25-lecie wprowadzenia języka polskiego jako wykładowego w szkołach galicyjskich (1891). Zgromadzone eksponaty miały stać się zalążkiem nowej instytucji, do której utworzenia zachęcano także w publikowanych na łamach „Muzeum” artykułach zatytułowanych *Listy w sprawie wystawy historycznej szkolnictwa narodowego*, publikowanych w latach 1893–1894. Pomysł stworzenia stałej instytucji wspierającej badania dziejów szkolnictwa i pedagogiki polskiej został przypomniany również na Kongresie Pedagogicznym w 1894 roku. Dopiero w 1903 r. w czasie XIX Walnego Zjazdu Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych we Lwowie na wniosek krajowego inspektora szkolnego Ludomiła Germana podjęto uchwałę założenia Polskiego Muzeum Szkolnego we Lwowie². Zdecydowano, że Muzeum będzie składało się

---

¹ A. Głowacka, *Z dziejów polskiego muzeum szkolnego*, „Zeszyty Naukowe UAM w Poznaniu”, nr 61, Poznań 1966, s. 4–9.

² Ibidem, s. 10–11.

z dwóch działów: historycznego i współczesnego. Dział historyczny objął bibliotekę, która gromadziła: dzieła dotyczące historii szkół w Polsce, biografie postaci zasłużonych dla szkolnictwa, ryciny, medale, pieczęcie, świadectwa, podręczniki szkolne. W tym samym dziale widziano miejsce dla środków dydaktycznych: map, atlasów, obrazów oraz materiałów statystycznych dotyczących szkół. W dziale współczesnym znalazły się: nowoczesne środki dydaktyczne, urządzenia wspomagające wychowanie fizyczne, biblioteka pedagogiczna oraz zbiory prac uczniowskich³. Opracowano także założenia działu higienicznego. Przewidywano, że znajdą się w nim: przyrządy i przybory do ćwiczeń, plany ogrodów, boisk, sal do ćwiczeń oraz materiały dotyczące działania organizacji wspomagających wychowanie fizyczne młodzieży (regulaminy, statuty, sprawozdania towarzystw, kółek). Muzeum miało gromadzić plany budynków szkolnych, z uwzględnieniem oświetlenia, wentylacji, ogrzewania. Przewidywano także zbieranie sprzętów szkolnych, takich jak: ławki, tablice, pulpity, przybory do nauki – podręczniki, zeszyty, tabliczki. Nie pominięto nawet środków higienicznych do zachowania czystości w obiektach szkolnych oraz zasad działania nadzoru lekarskiego⁴.

Mimo iż muzeum powstało w zaborze austriackim, nie ograniczało swojego oddziaływania do tego terenu. Miało obejmować swoim zasięgiem wszystkie ziemie polskie, a także rodaków żyjących na obczyźnie. Organizację instytucji powierzono specjalnie utworzonej komisji, w skład której weszli: przedstawiciele Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych we Lwowie, Towarzystwa Pedagogicznego, Rady Szkolnej Krajowej oraz kilku dodatkowych członków. Ogólnie komisja liczyła 15 osób, a na jej czele jako przewodniczący stanął radca dworu dr Ludomił German. Komisja zwróciła się z prośbą o pomoc finansową do Ministerstwa Wyznań i Oświaty, Sejmu Krajowego i Rady Szkolnej Krajowej. Od władz miejskich we Lwowie oczekiwano pomocy w postaci przydziału lokalu, w którym muzeum mogłoby funkcjonować. Rada Szkolna Krajowa ze swojej strony zwróciła się do dyrekcji wszystkich szkół galicyjskich z apelem, by pomagały powstającej instytucji. Szkoły zobowiązane zostały do przesyłania swoich sprawozdań, publikacji nauczycieli oraz informacji o wszelkich udogodnieniach i osiągnięciach⁵. Początek zbiorów muzeum miały stanowić eksponaty, które pozostały po wystawie krajowej z 1894 roku. Utworzona komisja została silnie powiązana z Towarzystwem Nauczycieli Szkół Wyższych, któremu miała składać sprawozdania ze swojej działalności, stanu zbiorów i stanu finansowego. Zwrócono się z odezwą do społeczeństwa, by wspomagało powstające muzeum datkami pieniężnymi oraz darami. Szczególnie apelowano do nauczycieli, żeby pomagali w szukaniu eksponatów. Chodziło przede wszystkim o księgozbiory szkolne, w których spodziewano się znaleźć niewykorzystane książki. Zwracano się także z apelem o pomoc do osób zajmujących się wychowaniem w innych zaborach oraz do Polaków w Ameryce.

Organem prasowym nowej instytucji stały się czasopisma: „Muzeum” i „Szkoła”, gdzie zamieszczano ogłoszenia oraz spisy ofiarodawców. Apelowano do nauczycieli, by wskazywali źródła, w których można szukać eksponatów z dziejów wychowania

---

³ I Sprawozdanie Komisji zarządzającej „Polskie Muzeum Szkolne” za rok 1903/4, Lwów 1904, s. 3–4.

⁴ Ibidem, s. 11–12.

⁵ Ibidem, s. 4–5.

oraz by udzielali informacji o wytwarzaniu środków naukowych, urzędzeń szkolnych i przyborów, które znalazłyby miejsce w muzeum⁶.

Dzięki zaangażowaniu członków komisji udało się pozyskać na rzecz powstającego muzeum stałą subwencję z Ministerstwa Wyznań i Oświecenia w wysokości 1000 koron rocznie. Subwencję przyznał również Sejm Krajowy w wysokości 500 koron rocznie, nie była ona jednak początkowo stała. Pomocy finansowej udzieliło także Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych, w wysokości 200 koron. Wpływały także dary mniejsze zarówno od instytucji, jak i osób prywatnych⁷. Mimo dużego zaangażowania i zainteresowania społecznego dla powstającego muzeum dość opornie szły poszukiwania odpowiedniego lokalu. W 1905 roku muzeum nie miało jeszcze swojej siedziby, ciągle apelowano do władz miasta Lwowa, by oddały do dyspozycji komisji właściwe lokum. Mimo braku pomieszczeń przybywało eksponatów. W 1905 roku było to już 3640 zgromadzonych pozycji, które starannie spisano i skatalogowano. Wśród zbiorów na zainteresowanie zasługiwały np. eksponaty pozyskane od rodaków z Ameryki, dotyczące historii i funkcjonowania polskich szkół na tym kontynencie. Wśród zbiorów krajowych na wyróżnienie zasługuje np. komplet podręczników ze szkół pijarskich i jezuickich, dzieła i podręczniki Towarzystwa Ksiąg Elementarnych i in.⁸ Z roku na rok powiększał się stan zbiorów muzealnych. W pierwszym roku muzeum zebrało 1074 pozycje, a w 1912 roku w jego zasobach znalazło się już 10 527 pozycji.

W miarę gromadzenia zbiorów coraz większe znaczenie miało poszukiwanie stałego lokalu. Liczono na pomoc władz miejskich, lecz te oczekiwania nie spełniły się. Komisja została zmuszona do wynajęcia pomieszczenia, by ulokować w nim zbiory i otworzyć muzeum. Wynajęto zatem mieszkanie przy ul. Mikołaja 21 we Lwowie składające się z 4 pokoi, gdzie 1 IV 1906 r. rozpoczęto urządzenie ekspozycji. Mimo ciasnoty powiększające się zbiory muzeum pozostały w budynku przy ul. Mikołaja aż do 1914 r., kiedy to przeniesiono jego siedzibę do lokalu przy ul. Gosiewskiego, a w 1918 r. do obszernego lokalu Towarzystwa Pedagogicznego przy ul. Zimorowicza 17.

Uroczystego otwarcia muzeum dokonano 3 maja 1907 roku. Lokal został uroczysto poświęcony w obecności znamienitych gości, wśród których wymienić należy: arcybiskupa J. Bilczewskiego, namiestnika A. Potockiego, marszałka St. Badenigo. Udział w otwarciu wzięli także przedstawiciele Rady Szkolnej Krajowej, profesorowie uniwersytetów, nauczyciele szkół średnich i ludowych.

Zbiory muzealne zostały podzielone na następujące grupy:

- podręczniki szkolne od czasów najdawniejszych, podręczniki używane w szkołach trzech zaborów oraz zagraniczne, a szczególnie elementarze;
- zbiory biblioteczne obejmujące publikacje dotyczące historii oświaty, współczesne publikacje pedagogiczne oraz prace nauczycieli, ważne dzieła naukowe, które mogły okazać się przydatne dla osób przygotowujących się do egzaminów nauczycielskich;
- pomoce naukowe;

⁶ „Muzeum” 1913, R. XXIX, t. 1, s. 749–750.

⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD), akta Ministerstwa Wyznań i Oświecenia, 287 u, II Sprawozdanie Komisji Urządzącej „Polskie Muzeum Szkolne”, s. 1–2.

⁸ Ibidem, s. 2–3.

– mapy, medale i pieczęcie – zbiór zawierał rozmaite typy map, zwłaszcza Polski;

– obrazy i fotografie – w tym zbiorze znalazły się przedstawienia szkół (wewnętrzne i zewnętrzne), fotografie z obchodów szkolnych, obrazy i sceny ilustrujące zabawy młodzieży, kolonii wakacyjnych, warsztatów szkolnych, plany parków jordanowskich;

– rękopisy i dokumenty – zbiór zawierał akta odnoszące się do historii szkolnictwa w Polsce, a także niepublikowane wykłady szkolne i uniwersyteckie;

– sprawozdania szkolne, programy nauczania, sprawozdania towarzystw oświatowych.

Muzeum było jedyną instytucją, która posiadała komplet sprawozdań dyrekcji szkół średnich w Galicji. Dyrekcje corocznie nadsyłały swoje sprawozdania na mocy rozporządzenia Rady Szkolnej Krajowej. Swoje sprawozdania przysyłały także dyrekcje szkół średnich wszystkich krajów monarchii austro-węgierskiej⁹.

Zasoby Muzeum były dwojakiego rodzaju, stanowiły je zbiory własne oraz depozyty. Depozyty przyjmowano z zastrzeżeniem praw własności posiadaczy, często dając szansę na zabezpieczenie tych zabytków, co nie było możliwe u właścicieli. Zbiory własne pochodziły z darów i kupna. Dotyczyło to zwłaszcza zbiorów książkowych: muzeum otrzymywało nowo wydane książki od autorów, którzy odpowiadali w ten sposób na apele zarządu muzeum. Pozycji książkowych stale przybywało i w roku 1913 było ich 11 628, a po uwzględnieniu wielotomowości dzieł, czasopism, planów i fotografii stan zbiorów osiągnął liczbę 16 000 pozycji¹⁰.

Otwarcie Polskiego Muzeum Szkolnego spowodowało także reorganizację komisji, która przekształciła się w Zarząd Polskiego Muzeum Szkolnego (1906), a jego prezesem wybrano Ludomiła Germana¹¹. Zarząd zwrócił się do władz Lwowa z prośbą o przyznanie stałej subwencji, która miała być przeznaczona na pokrycie kosztów związanych z wynajmowaniem pomieszczenia na potrzeby muzeum. Zasoby instytucji sukcesywnie się zwiększały i w 1906 r. wynosiły 5605 pozycji, które w zdecydowanej większości pochodziły z darowizn osób prywatnych oraz instytucji związanych z oświatą¹². Braki w księgozbiornicy uzupełniano na koszt muzeum, kupując ciekawe eksponaty na rynku księgarskim i antykwarycznym. Szczególną aktywnością w pomnażaniu zbiorów książkowych wykazywały się koła Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych z Krakowa i Lwowa, zarząd Towarzystwa Pedagogicznego, reprezentacja miasta Lwowa, a także firmy księgarskie. Bardzo życzliwe okazały się firmy wydawnicze: Altenberg, Arct, Gebethner i Wolf, Idzikowski (Warszawa), Ostrowski (Odessa), Księgarnia Polska (Petersburg) i inne, które wsparły muzeum hojnymi darami. Otrzymywano także czasopisma i gazety zarówno polskie, jak i obcojęzyczne. Nawiązano nawet kontakty z organizacjami polskim działającymi w USA, skąd pochodziły materiały dotyczące szkolnictwa polskiego, działalności organizacji oświatowych i społecznych działających w środowiskach polonijnych. W zbiorach Biblioteki Muzeum Szkolnego znalazły się

⁹ IV Sprawozdanie Zarządu Polskiego Muzeum Szkolnego, Lwów 1907, s. 3–11.

¹⁰ „Muzeum” 1913, R. XXIX, s. 803–804.

¹¹ AGAD 287 u, III Sprawozdanie Zarządu „Polskiego Muzeum Szkolnego”, Lwów 1906, s. 4–5.

¹² Ibidem, s. 7–8.

sprawozdania roczne szkół, towarzystw oświatowych i młodzieżowych, programy nauczania, statystyki szkolne.

Zbiory biblioteczne udostępniano w Czytelni Pedagogicznej działającej od 1911 r. oraz wypożyczając książki na miejscu i do domu. Potrzebne pozycje książkowe wysyłało także na prowincję. Muzeum było otwarte we wszystkie dni powszednie popołudniami. Wybuch I wojny światowej spowodował wstrzymanie wypożyczeń księgozbioru do domu i innych miejscowości. Można z nich było korzystać jedynie w czytelni. Muzeum było odwiedzane przez uczestników Walnych Zjazdów Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych i Towarzystwa Pedagogicznego, konferencji nauczycielskich, słuchaczy seminariów nauczycielskich, studentów i młodzież szkolną. Ruch czytelniczy zwiększał się w czasie wakacji i ferii. W czasie działań wojennych Polskie Muzeum Szkolne było odwiedzane m.in. przez Polaków internowanych w Galicji, a pochodzących z Królestwa Polskiego.

Poświęcano także uwagę produkcji sprzętu szkolnego: ławek, tablic, przyrządów gimnastycznych. Urządzenia, które wytwarzano w kraju, uznane zostały za niewystarczające. Zatem zdecydowano się na sprowadzanie dokumentacji i wzorów nowocześniejszych urządzeń francuskich i angielskich. Z czasem jednak rozwinęła się produkcja potrzebnych urządzeń szkolnych na terenie kraju. Zarząd Muzeum Szkolnego kładł również nacisk na higienę i rozwój kultury fizycznej dzieci i młodzieży. Dlatego propagowano urządzenie parków szkolnych według wzorów opracowanych przez dr. Henryka Jordana. Organizowano w nich zabawy dla młodzieży, ślizgawki.

Zarząd muzeum popierał politechnizację uczniów, co wyrażało się w zakładaniu przy szkołach warsztatów, ogrodów uczniowskich, poletek doświadczalnych. Warsztaty szkolne powstawały przy szkołach zawodowych i średnich, które czerpały wiele z doświadczeń szwajcarskich. Działo się to dzięki nauczycielom wysyłanym na kursy doskonalące organizowane w Bernie i Bazylei. Stała ekspozycja prac uczniowskich prezentowana była w lokalach Muzeum Szkolnego we Lwowie. Pierwsza tego typu wystawa prac uczniowskich została otwarta w 1909 roku. Nosiła ona nazwę: *Wystawa warsztatów studenckich* i spotkała się z dużym zainteresowaniem, czego skutkiem było powstanie kilkunastu warsztatów w różnych miejscowościach. Zarząd muzeum wychodził z założenia, że wychowanie szkolne i kierowanie uwagi wyłącznie na rozwój intelektualny uczniów nie jest właściwe. Upowszechnianie pracy fizycznej dawało uczniom szansę uczenia się dokładności, wiary we własne siły, szanowania pracy innych, podejmowania i znoszenia trudu. Prace prezentowane w Muzeum Szkolnym cieszyły się dużym zainteresowaniem. W 1910 roku utworzono Krajowy Związek Kierowników Warsztatów Studenckich, który uzyskał patronat Muzeum Szkolnego i organizował wystawy eksponatów wykonanych przez uczniów w ramach zajęć warsztatowych. Uczniowie, których prace uznano za najbardziej wartościowe, otrzymywali nagrody książkowe¹³. Szczególnym zainteresowaniem cieszyły się prace Szkoły Przemysłu Drzewnego w Zakopanem i Szkoły Ślusarskiej ze Świątnik Górnych koło Krakowa. Kierowano się chęcią popularyzowania sztuki polskiej oraz zapoznania społeczeństwa z działalnością tych szkół. Wymienione placówki edukacyjne podeszły do przygotowania ekspozycji

¹³ VII Sprawozdanie Zarządu Polskiego Muzeum Szkolnego we Lwowie, Lwów 1910, s. 4–6.

bardzo odpowiedzialnie, kładły nacisk na metody nauki. Na przykład szkoła zakopiańska pokazała tok nauki stolarstwa meblowego, budowlanego, ciesielskiego, tokarstwa, rzeźby ornamentowej. Wystawy szkolne cieszyły się dużym zaciękwaniem zwiedzających, którzy przyjeżdżali z całej Galicji. Szkoły zostały zaś nagrodzone subwencjami udzielonymi im przez Ministerstwo Wyznań i Oświaty¹⁴. Za niewątpliwy sukces można uznać udział polskiej ekspozycji warsztatów szkolnych w ramach „Wystawy higieny szkolnej” w Paryżu (1910). Zaprezentowano wówczas prace ręczne uczniów, które spotkały się z dużym uznaniem zwiedzających.

Skutkiem rozwoju działalności warsztatów szkolnych było także pojawienie się kwestii udziału w nich kobiet. Okazało się bowiem, iż we Lwowie zaczęto się domagać, by do warsztatów przyjmowano także dziewczęta, których udział widziano głównie w pracach ogrodniczych. Podkreślano, że kobiety mają szczególne predyspozycje do takich zajęć, biorąc pod uwagę ich umiłowanie piękna. Poddana została nawet myśl wprowadzenia zajęć z ogrodnictwa we wszystkich szkołach żeńskich, zwłaszcza w seminariach nauczycielskich. Uprawę kwiatów i warzyw jako niezbyt ciężką, a wymagającą troskliwości, uznano za zgodną z naturą kobiet, które są drobniawe, delikatne i pilne. Podkreślano, że idea ta nie jest zupełnie nowa, powołując się na przykłady z Królestwa Polskiego. Tam powstawały specjalne szkoły dla dziewcząt, które kształciły je w tym kierunku¹⁵.

Muzeum Szkolne propagowało także korzystanie z nowoczesnych urządzeń i pomocy naukowych w edukacji szkolnej. Przykładem takiej działalności było zachęcanie do zakupu przez szkoły galicyjskie aparatów fotograficznych. Zarząd Muzeum przedłożył Radzie Szkolnej Krajowej obszerny memoriał ukazujący zalety fotografii dla użytku szkolnego. Rada Szkolna Krajowa przekonana o znaczeniu tych urządzeń wydała okólnik zachęcający do ich zakupu (1911). Zwracano uwagę na możliwość wszechstronnego zastosowania aparatów fotograficznych do sporządzania reprodukcji dzieł sztuki, zdjęć krajobrazów, utrwalania zabytków. Zwołana została specjalna konferencja fachowców poświęcona doborowi odpowiedniej firmy i sprzętu oraz ustalenia rozważnych cen. Ostatecznie zdecydowano, że pośrednikiem w dostarczaniu do szkół aparatów fotograficznych będzie firma lwowska Władysława Borzemeskiego. Ustalono ceny i parametry urządzeń. W tym samym roku już 18 zakładów naukowych kupiło aparaty fotograficzne¹⁶. W 1911 roku staraniem Komitetu Środków Naukowych i Urzędzeń Szkolnych została zorganizowana wystawa prezentująca właśnie środki naukowe i urządzenia szkolne. Komitet zgromadził i zaprezentował wyroby krajowe przeznaczone na potrzeby szkolne, które zdobyły uznanie. Wystawa objęła znaczną część zapotrzebowania szkolnictwa: podręczniki, mapy, ławki, tablice, wieszaki itp. Znalazło się tam także miejsce na prezentację dorobku wydawnictw (np. Uranii), m.in. obrazów do nauki botaniki, zoologii, antropologii. Celem wystawy było propagowanie osiągnięć zwłaszcza firm polskich, które mogłyby z powodzeniem konkurować z firmami obcymi, nie ustępując im pod względem jakości¹⁷.

---

¹⁴ Ibidem, s. 7–8.

¹⁵ IX Sprawozdanie Zarządu Polskiego Muzeum Szkolnego we Lwowie, Lwów 1912, s. 11–13.

¹⁶ Ibidem, s. 20–21.

¹⁷ „Muzeum” 1913, R. XXIX, s. 790–792.

Zarząd Muzeum Szkolnego odegrał także ważną rolę w konsolidacji środowisk nauczycielskich z ziem polskich wszystkich zaborów. W 1909 r. Polski Kongres Pedagogiczny zaproponował Zarządowi Muzeum Szkolnego utworzenie centralnej organizacji jednoczącej nauczycielstwo polskie. Powołana została specjalna komisja, której zadaniem stało się jednoczenie sił pedagogicznych w organizację naukową. Idea ta spotkała się z dużym zainteresowaniem zarządu, który rozpropagował ją na łamach prasy fachowej oraz zasięgał opinii na jej temat u nauczycieli i działaczy oświatowych. Działania zostały jednak przerwane na skutek wybuchu I wojny światowej.

W czasie działań wojennych funkcjonowanie Muzeum Szkolnego zostało poważnie ograniczone. Pracownicy muzealni zostali powołani do wojska, na zatrudnienie nowych brakowało funduszy. Nie starczało ich także na opłacanie czynszu oraz zakup opału. Na skutek działań wojennych zajęto dla wojska budynki szkół średnich, co stało się m.in. powodem zniszczenia warsztatów szkolnych. Zakończenie wojny postawiło przed Muzeum Szkolnym nowe zadania. Podjęto się ono np. organizacji masowej produkcji sprzętów szkolnych, dostarczając producentom rysunków potrzebnych do wykonania tych urządzeń. Starano się także zainteresować wytwórców produkcją pomocy dydaktycznych. W II Rzeczypospolitej los okazał się niełaskawy dla muzeum. Brakowało ciągle funduszy na jego rozwój i utrzymanie. W 1931 r. księgozbiór muzeum przewieziono do Poznania i umieszczono w Katedrze Pedagogiki. Obecnie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu można znaleźć pozostałości zbiorów Muzeum Szkolnego we Lwowie. Stanowią go głównie podręczniki.